

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»

A Висвітлено питання особливостей організації освітнього середовища під час вивчення інтегрованого курсу «Громадянська освіта» у старшій школі за допомогою використання інноваційних методів навчання. Надано оцінку ефективності організації уроку, спрямованого на формування критичного мислення в учнів старшої школи.

Визначено шляхи формування критичного мислення під час вивчення даного курсу. Проаналізовано якісний показник під час застосування різних інноваційних методів навчання при формуванні критичного мислення у старшокласників.

Ключові слова: критичне мислення; старша школа; громадянська освіта; інноваційні методи; освітній процес

S Stanichenko Oksana. Application of the critical thinking development methods in senior pupils during the study integrated course «Civic Education».

The article highlights the peculiarities of the educational environment's organization during the study of the integrated course «Civic Education» in senior school applying innovative teaching methods. It is given the effectiveness assessment of the lesson organization aimed at critical thinking development in senior pupils.

The article identifies ways to develop critical thinking during the study of this course. It is analyzed the qualitative indicator during the application of various innovative teaching methods in the critical thinking development in senior pupils.

It is proved that the successful application of critical thinking at civic education lessons in senior school gives positive results in the development of senior pupils' skills and abilities. They are as follows: analysis of the information obtained; clearly and thoughtfully state their own opinions, argue their point of view, respecting others and considering their own opinion; recognize contradictory data, judgments, arguments, identify and correct errors in other people's reasoning and recognize them in their own.

It is analyzed the effectiveness of some innovative teaching methods applied in the critical thinking technique, considering the specifics of the lesson structure.

Key words: critical thinking; senior school; civic education; innovative methods; educational process

Станіченко Оксана Федорівна, заступниця начальника з виховної роботи, вчителька громадянської освіти, Кременчуцький ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою Полтавської обласної ради, Україна

Stanichenko Oksana, Deputy Head of Educational Work, Teacher of Civic Education, Kremenchug Lyceum with Enhanced Military and Physical Training of Poltava Regional Council, Ukraine

E-mail: ksuskaa1982@gmail.com

Актуальність проблеми. Сучасні умови відродження демократичної держави зумовлюють створення самостійних і творчих особистостей. Молодь, яка зможе критично мислити про явища навколишньої дійсності, має можливість бути новаторами в усіх сферах нашого суспільства. Зараз постає проблема: більшість громадян не готова до демократичного розвитку суспільства через те, що не в змозі критично осмислювати реалії сьогодення. Навики критичного мислення в учнів старшої школи є чи не найважливішим чинником у формуванні демократичного способу життя. Під час вивчення інтегрованого курсу «Громадянської освіти» формуємо особистість, яка не піддаватиметься маніпулятивному впливу, вміє мислити, порівнювати, оцінювати певні життєві ситуації. Розвиток критичного мислення необхідний не лише конкретній людині, а в цілому для реформування суспільства, яке прагне постійного розвитку.

Зважаючи на це, вбачаємо актуальність даної проблеми в тому, що під час вивчення інтегрованого курсу «Громадянська освіта», ставимо такі завдання як виховання вільної, незалежної особистості, яка вмітиме відстоювати власну позицію, точку зору у будь-якій ситуації, сміливо аналізуватиме явища навколишньої дійсності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання розвитку критичного мислення знаходилося у полі уваги багатьох науковців таких як В. Болотов, М. Вейнштейн, Т. Воропай, М. Кларін, Н. Кравченко, М. Ліпман, К. Мередит, Т. Олійник, Р. Пауль, Є. Полат, Дж. Стіл, Ч. Темпл, О. Тягло, М. Чошанов, Д. Халперн, О. Пометун та ін. Ними констатовано, що здатність досліджувати певні ситуації; розв'язувати завдання, аналізувати, порівнювати, оцінювати, відшукувати оптимальні шляхи, розуміючи переваги і недоліки; самостійно приймати рішення та розуміти їхні наслідки є ознаками критичного мислення.

Науковець Т. Хачумян вважає, що важливими якостями критичного мислення є також уміння аналізувати інформацію, зібрану з різних джерел, з точки зору її достовірності, точності, корисності для розв'язання поставленої проблеми; обговорювати проблему, що вирішується, чітко і продумано викладати власні думки, аргументовано доводити свою точку зору, уважно ставлячись до чужої та враховуючи її; розпізнавати суперечливі дані, судження, аргументи, виявляти і виправляти помилки в чужих розмірковуваннях і визнавати їх у своїх [6, с. 4].

Мета статті: з'ясувати ефективність використання інноваційних методів під час формування критичного мислення при вивченні інтегрованого курсу «Громадянська освіта».

Викладення основного матеріалу дослідження. Автори навчальної програми інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів закладів загальної середньої освіти наголошують про важливість громадянської освіти школярів, яка зумовлена новими соціально-політичними реаліями українського суспільства, пошуком спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових політичних, економічних і соціокультурних процесах. Це потребує освіти для демократичного громадянства через якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молоді людини до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу різних можливостей та варіантів, активної участі в суспільних процесах, установлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства. Відтак, одним із основних соціальних замовлень у школі є формування й розвиток здатності школярів до життя й діяльності в правовій демократичній державі [2, с. 1].

Погоджуємося з думкою науковця Г. Москалика, що вирішальний вплив на хід і результати реформ у перехідній економіці має детерміноване соціокультурними чинниками панування неформальних регуляторів в економічній поведінці звичайного громадянина. Перспективи прискорення реформ значною мірою залежатимуть від того, чи зможе суспільство подолати цю ситуацію та жити за прозорими «правилами гри». Економічна поведінка людини як суб'єкта національної економіки в перехідному суспільстві визначається багатьма різноманітними чинниками і варіюється залежно від віку. Не можна заперечувати також наявність правил поведінки, які диктуються моральними (етичними) факторами та національними традиціями [1, с. 10].

Навчання критичному мисленню має позитивний вплив як на розвиток особистості учня в цілому, так і на формування його громадянської позиції.

Критичне мислення науковці визначають як окремий тип мислення, який характеризується активністю, цілеспрямованістю, самостійністю, дисциплінованістю та рефлексивністю та такий, що передбачає розвиток у процесі

навчання здатності людини: визначати проблеми, аналізувати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел, висувати альтернативи й оцінювати їх, обирати спосіб розв'язання проблеми чи власну позицію щодо неї й обґрунтовувати свої погляди, робити свідомий вибір і діяти [3, с. 14].

Навчаючи критичному мисленню ми допускаємо те, що учень не приймає певної точки зору, думки – і це є нормою, бо нашим завданням є навчити дітей формувати власну позицію щодо інформації, що подається відповідно до вимог програмового матеріалу. Разом з цим набуваються навички дискусійного спілкування між учнями класу та педагогом, що дає змогу вдосконалювати мисленнєвий процес.

Спираючись на попередні дослідження з цієї проблематики можемо визначити, що шляхами формування критичного мислення у старшокласників під час вивчення інтегрованого курсу «Громадянська освіта» є:

- навчання критичному мисленню і читанню;
- навчання майстерності ставити запитання;
- навчання працювати з різними джерелами інформації;
- формування вмінь будувати конструктивні аргументовані висловлювання;
- формування вмінь і навичок дискусії і дебатів.

Як стверджує науковець О. Пометун, прийоми критичного мислення розкривають творчий потенціал учнів. Використання на уроках технології розвитку критичного мислення призводить до високих результатів учнів у розвитку самостійного мислення та підвищенні рівня їхніх навчальних досягнень [4].

Ефективність уроку прогнозується на етапі його підготовки педагогом, який планує освітній процес, підбираючи відповідні методи, прийоми, стратегію для вдалої реалізації мети та завдань уроку. Якість навчання критичному мисленню супроводжується системністю, планомірністю. У такому разі матимемо результативність даного процесу.

Хотіли б наголосити на тому, що критичне мислення – не є звичайним запам'ятовуванням навчального матеріалу. Це не творче чи інтуїтивне мислення, а скоріше чіткість, точність, конкретність, ретельність, значущість, послідовність, фундаментальність, оцінює чи зважене судження, класифікація, припущення, розуміння принципів. Важливо розуміти, що всі ці навички формуються поступово – це результат щоденної тандемної роботи учня та педагога. Нашою метою є створення певних умов, які здатні спонукати і стимулювати старшокласників до розвитку критичного мислення.

Протягом двох навчальних років на базі Кременчуцького ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою Полтавської обласної ради при викладанні інтегрованого курсу «Громадянська освіта» ми формували критичне мислення у ліцеїстів, використовуючи окремі інноваційні методи.

Нами було створено два комплекси навчального матеріалу щодо формування критичного мислення з використанням різних інноваційних методів навчання. Умовно назвемо

Комплекс 1 та Комплекс 2. У ліцеїстів груп ЛВ11 формували критичне мислення за допомогою Комплексу 1 (табл. 1), а у ліцеїстів груп ЛВ12 – за допомогою Комплексу 2 (табл. 2).

Комплекс 1 (+ – використовувався метод при вивченні даного розділу)

Таблиця 1

Назва методу	2018/2019 н. р.								2019/2020 н. р.							
	ЛВ 11								ЛВ 11							
	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7		P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	
бортовий журнал		+					+			+					+	
ментальна карта (картографування тексту)			+				+			+				+		
візуалізація ідей (скетчноутінг)	+			+					+			+				
читання з позначками		+			+					+			+			
маркерне читання	+						+		+					+		
кластер			+		+						+		+			
дерево передбачень		+					+			+					+	
робота в парах			+		+						+		+			
асоціативний куш				+			+				+			+		
акваріум	+						+		+					+		
дискусія		+		+						+		+				
дерево рішень			+				+				+				+	
карусель				+	+							+	+			
карткова дискусія	+				+				+				+			
континуум		+					+			+				+		
письмова (тиха) дискусія			+		+						+		+			
ПРЕС-метод				+			+					+		+		
РАФТ	+						+		+						+	
ФІШБОУН			+				+				+				+	
сторітелінг		+					+			+					+	
кубики Рорі	+			+					+			+				
потяг			+		+						+		+			
сенквейн		+		+			+			+		+		+		
шкала думок	+						+		+						+	
Якісний показник	78	82	80	81	76	79	75	79	80	82	84	76	78	75	84	80

Комплекс 1 (+ – використовувався метод при вивченні даного розділу)

Таблиця 2

Назва методу	2018/2019 н. р.								2019/2020 н. р.							
	ЛВ 12								ЛВ 12							
	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7		P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	
Займи позицію	+				+				+				+			
Запитайте в автора		+		+			+			+		+			+	
Круглий стіл			+		+						+		+			
Одна хвилинка	+			+			+		+			+		+		
Шість капелюхів		+			+					+			+			
Ромашка Блума			+				+				+				+	
Шість чому?		+					+			+				+		
Ковдра ідей	+		+						+		+					
Чотири кути				+	+						+	+				
Твір п'ятихвилинка		+			+		+			+			+		+	
Мозкова атака	+		+				+		+		+			+		

Назва методу	2018/2019 н.р.								2019/2020 н.р.							
	ЛВ 12								ЛВ 12							
	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7		P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	
Мікрофон				+		+					+		+			
Мозаїка			+		+					+		+				
Кубування	+			+			+	+			+			+		
Т-схема		+				+			+				+			
смислове згортання	+				+		+	+				+		+		
карткова дискусія			+			+				+			+			
метод опорних слів	+			+				+			+					
обмін проблемами		+		+			+		+		+			+		
дебати			+				+			+				+		
читання з передбаченнями		+				+			+				+			
Якісний показник	56	78	73	57	80	65	82	70	80	55	79	67	71	65	82	71

Навчальна програма з «Громадянської освіти» передбачає перелік розділів даної дисципліни:

Розділ 1. Особистість та її ідентичність.

Розділ 2. Права і свободи людини.

Розділ 3. Людина в соціокультурному просторі.

Розділ 4. Демократичне суспільство та його цінності.

Розділ 5. Світ інформації та мас-медіа.

Розділ 6. Взаємодія громадян і держави в досягненні суспільного добробуту.

Розділ 7. Україна, Європа, світ.

Протягом навчального року після вивчення кожного розділу нами вимірювався якісний показник знань, шляхом тестування з метою виявлення найефективніших методів (рис. 1):

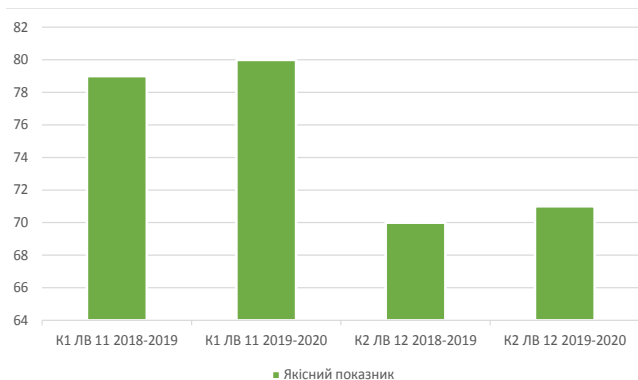

Рис. 1. Якісний показник при формуванні критичного мислення у ліцеїстів із використанням різних інноваційних методів навчання

Зазначимо, що після проведеного аналізу якісного показника встановлено, що саме методи, використані з ліцеїстами у Комплексі 1 виявилися ефективнішими (про що зазначено в діаграмі).

Тому пропонуємо до використання Комплекс 1 інноваційних методів із розвитку критичного мислення.

Під час побудови навчальних занять у технології критичного мислення використовується тричастинна структура уроку: вступна, основна та підсумкова [5, с. 18].

Кожен елемент структури уроку, який проводиться з метою формування критичного мислення має певні задачі. Під час вступної частини уроку проводимо актуалізацію знань, мотивуємо учнів до роботи, оголошуємо тему уроку та очікувані результати від учнів (можлива перевірка домашнього завдання). У залежності від змісту завдань учитель планує певні методи роботи. Пропонуємо для вступної частини уроків використати такі методи як кластер, дерево передбачень, робота в парах, асоціативний куш, читання з передбаченнями.

Організація основної частини уроку передбачає активну роботу старшокласників на уроці (досліджують, осмислюють, аналізують, знаходять відповіді на поставлені запитання, формулюють нові запитання, вчать ся виокремлювати головне з отриманої інформації, співвідносять нову інформацію з власним досвідом), прослуховуючи лекцію вчителя, переглядаючи відеоматеріал, читають тексти. Вважаємо, що раціональними методами на уроках громадянської освіти, під час первинного сприйняття нової інформації, можуть бути бортовий журнал, ментальна карта (картографування тексту), візуалізація ідей (скетчноутінг), читання з позначками, маркерне читання.

При осмисленні отриманого матеріалу на уроках використовуємо такі методи як акваріум, дискусія, дерево рішень, карусель, континуум, письмова (тиха) дискусія, ПРЕС-метод, РАФТ, ФІШБОУН, сторітелінг, кубики Рорі.

Фінальним етапом уроку є його підсумкова частина, на якій відбувається узагальнення, систематизація вивченого матеріалу, оцінювання результатів і рефлексія. Учні викладають згенеровані ідеї, пов'язують нову інформацію з інформацією, у якій вони компетентні. Ефективними методами реалізації підсумкової частини уроку вважаємо потяг, сенквейн, шкала думок.

Зауважимо, що педагог на уроці, де використовується критичне мислення, не є центральною особою, він лише керує і спрямовує освітній процес у потрібному напрямі. Використання зазначених методів роботи над критичним мисленням робить ефективнішою та якіснішою.

Висновки з даного дослідження. Отже, успішне використання критичного мислення на уроках громадянської освіти в старшій школі дає позитивні результати з розвитку у старшокласників таких умінь і навичок як аналіз отриманої інформації; чітко й обдуманно викладати власні думки, аргументувати власну точку зору, з повагою ставлячись до чужої та враховуючи свою; розпізнавати суперечливі дані, судження, аргументи, виявляти й виправляти помилки у чужих розмірковуваннях і визнавати їх у своїх.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні циклу уроків із використанням інноваційних методів щодо розвитку критичного мислення.

Список використаних джерел

1. Москалик Г. Ф. Філософські засади професійної орієнтації особистості в загальноосвітній школі в системі ринкових трансформацій : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Київ, 2009. 19 с.
2. Навчальна програма Громадянська освіта (інтегрований курс). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>.
3. Пометун О. І. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 89–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_14.
4. Пометун О. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. 2012. Т. 1. С. 3–7. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Pometun_Olena/Metodyka_rozvytku_krytychnoho_myslennia_na_urokakh_istorii.pdf

5. Пометун О. І. Урок, що розвиває критичне мислення. 70 методів в одній книзі : навч.-метод. посіб. Київ, 2020. 104 с.
6. Хачумян Т. І. Формування критичного мислення студентів вищих навчальних закладів засобами інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Харків, 2005. 19 с.

References

1. Moskalyk, H. F. (2009). *Filosofski zasady profesynoyi oriyentatsiyi osobystosti v zahalnoosvitniy shkoli v systemi rynkovykh transformatsiy* [Philosophical principles of professional orientation of the individual in secondary school in the system of market transformations]. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
2. *Navchalna prohrama Hromadyanska osvita (intehrovanyy kurs)* [Civic education curriculum (integrated course)]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> [in Ukrainian].
3. Pometun, O. I. (2018). Krytychne myslennya yak pedahohichnyy fenomen [Critical thinking as a pedagogical phenomenon]. *Ukrayinskyi pedahohichnyi zhurnal* [Ukrainian pedagogical journal], 2, 89–98. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_14 [in Ukrainian].
4. Pometun, O. (2012). Metodyka rozvytku krytychnoho myslennya na urokakh istorii [Methods of developing critical thinking in history lessons]. *Istoriya i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrayiny: teoriya ta metodyka navchannya* [History and social sciences in schools of Ukraine: theory and methods of teaching], 1, 3–7. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Pometun_Olena/Metodyka_rozvytku_krytychnoho_myslennia_na_urokakh_istorii.pdf [in Ukrainian].
5. Pometun, O. I. (2020). *Urok, shcho rozvyvaye krytychne myslennya. 70 metodiv v odniy knyzi* [A lesson that develops critical thinking. 70 methods in one book]: navch.-metod.posib. Kyiv [in Ukrainian].
6. Khachumyan, T. I. (2005). *Formuvannya krytychnoho myslennya studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv zasobamy informatsiynykh tekhnolohiy* [Formation of critical thinking of students of higher educational institutions by means of information technologies]. (Extended abstract of PhD diss.). Kharkiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 01.02.2021